

ساختار کلیساهای ارتدکس ارمنستان

فرنوش مخلص
کارشناس ارشد معماری منظر
farnooshmoghles@gmail.com

چکیده

کلیسا به عنوان نمادی مذهبی مفهومی در بردارنده ارزش‌های فرهنگی، اجتماعی و آیینی بوده که حاصل تعامل انسان با مظاهر رهبانیت در طول تاریخ است. این مناظر در برگیرنده، حافظ و بیانگر هویت و تاریخ آیینی یک منطقه و ساکنین آن هستند، از این رو بررسی ظواهر مذهبی و ارزش‌های آن اهمیت بسزایی دارد. در آثار فرهنگی آن، جلوه‌های آیینی با رویدادهای تاریخی و فعالیت‌های انسانی درهم آمیخته است. کلیسا از فعالیت گروهی انسانی با اعتقاد آیینی مشترک و به نشانه اتحاد یک ملت شکل می‌گیرد که مظاهر آن در بستر شهر و یا در بستر طبیعت و به دور از جامعه انسانی دیده می‌شود. کلیساهای ارتدکس ارمنستان در پیوند با معانی و نمادهای تاریخی، یکی از مکان‌های آیینی در این سرزمین به شمار می‌رود. این مقاله با روش توصیفی-تحلیلی و با کمک مشاهدات میدانی و جمع‌آوری اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای به بررسی مفاهیم آیینی و معماری کلیساهای ارتدکس و تداوم باورهای آیینی از ابتدای مسیحیت تا کنون می‌پردازد.

در این راستا با بررسی فلسفه وجودی کلیساها و تداوم باورهای آیینی کهن چنین به نظر می‌رسد که مذهب و مراسم آیینی، نیازهای روحی و اجتماعی بازدیدکنندگان را برآورده می‌سازد، همین امر باعث بقا و تداوم کلیساها در طول زمان و شاخص شدن آن به صورت مجموعه‌ای واحد شده است. با وجود ثباتی که در هسته شکل‌گیری کلیسا دیده می‌شود، باورها و اعتقادات مذهبی مردم، تعیین‌کننده تغییر ظواهر اماکن مذهبی و نمادپردازی نقوش آیینی در طول تاریخ است. ساختار اصلی کلیساها ثابت و برگرفته از معانی، مفاهیم و نمادهای گذشته سرزمین ارمنستان است.

واژگان کلیدی

ارتدکس، کلیسای قفقاز، معماری مذهبی.

مقدمه

با محوریت مذهب و آیین دیده می‌شود. با وجود اینکه سرزمین ارمنستان جایگاه فرهنگ و آیین‌های کهن است و احتمالاً بیشتر کلیساهای قدیمی آن بر پایه مهرابه‌ها ساخته شده‌اند، اما عنصر غالب معماری امروز آن، کلیساهای هستند.

تجلی باورهای مه‌ری با شیوه معماری اورارتویی در شکل‌گیری کلیساهای اولیه سهم بسزایی داشته‌اند. براساس مطالعات و مشاهدات صورت گرفته این‌گونه به نظر می‌رسد که کلیساهای این سرزمین جدایی از آیین گذشته خود نیستند و احتمالاً به یقین کالبد مرکزی کلیساهای همان ساختار قدسی مهرابه‌ها و بر طبق تفکر آیینی واحد شکل گرفته‌اند.

مسیحیت به عنوان دین رسمی کشور ارمنستان، در سال ۳۰۱ میلادی رواج پیدا کرده است. در قلمرو هنر ارمنی، معماری و به طور خاص معماری مذهبی، اولین و مهم‌ترین هنر ارمنستان به شمار می‌رود که هنرهای سنتی مانند: نقاشی و مجسمه‌سازی در خدمت آن به کار برده شده‌اند. بدیهی است، معماری نخستین تظاهر فرهنگی-هنری در جوامع شهرنشین است. از آنجایی که اقتدار مسیحیت در ارمنستان به قرون ۴ تا ۱۷ میلادی برمی‌گردد می‌توان گفت بزرگ‌ترین دستاورد معماری در این دوره نیز کلیساهای است؛ تا جایی که معماری ارمنستان را برابر با معماری مذهبی می‌دانند. در سابقه معماری ارمنستان، توسعه نوع منفردی از معماری

جغرافیایی داشته و حاکی از جدایی روم به دو بخش شرقی و غربی است. در قسمت غربی روم، مسیحیت کاتولیک و در روم شرقی (بیزانس) مسیحیت شرقی و یا مسیحیت ارتدکس شکل گرفت.

سال ۲۸۴ میلادی در زمان امپراتوری "دیوکلسین" روم به دو بخش شرقی و غربی تقسیم و در سال ۳۱۳ م. به موجب "منشور میلان" توسط امپراتور کنستانتین اول دین مسیحیت آزاد شد. در سال ۴۷۶ م. امپراتور روم غربی توسط «اودوآکر» سرکرده گوت‌ها، منقرض و قرون وسطی آغاز شد. از این زمان به بعد به دلیل اهمیت سیاسی و مذهبی جدید در امپراتوری روم، آغازی برای جدایی دو کلیسای شرقی و غربی بود. از زمان جدایی این دو کلیسا تا سال ۱۰۵۴ میلادی، اختلافات زیادی از دیدگاه‌های سیاسی-مذهبی و قدرت کلیسا بین مسیحیت شرق و غرب وجود داشت. در سال ۱۰۵۴ م. تلاش گسترده‌ای از جانب «کنستانتین نهم» جهت آشتی این دو کلیسا صورت گرفت که به نتیجه‌ای نرسید و این دو کلیسا رسماً از هم جدا شدند. بدین ترتیب مسیحیت کاتولیک به مرکزیت روم و رهبری "پاپ" و مسیحیت ارتدکس به مرکزیت قسطنطنیه و رهبری "اسقف" رسمیت پیدا کرد (حسینی، ۱۳۹۰: ۹۳-۸۹). به طور کلی مهم‌ترین عوامل در جدایی دو مذهب کاتولیک و ارتدکس عبارت است از:

- مسئله سیاسی جدایی روم و تقسیم آن به دو بخش شرقی و غربی.
- تفاوت دیدگاه‌های مذهبی و اعتقادی دو مذهب و قدرت طلبی پاپ و اسقف.
- عامل سیاسی-اجتماعی در امپراتوری‌های روم از دوره آزاد شدن مسیحیت در زمان کنستانتین اول تا اقتدار مسیحیت در زمان کنستانتین نهم.

برخی اعتقادات مذهبی پیروان مسیحیت ارتدکس
عقاید دینی و آیینی ارتدکس بر ساختار کالبدی و تزئینات کلیسا و الگوهای رفتاری-عبادی آن تأثیر گزار بوده است. در این مذهب

فرضیه: معماری کلیساهای ارتدکس در ارمنستان به عنوان منظر مذهبی در این سرزمین نشان از تداوم باورهای آیینی کهن از ابتدای مسیحیت تاکنون است.

واژه ارتدکس

کلمه orthodox صفتی مرکب از پیشوند orthos به معنای درست و واژه یونانی doxo به معنای عقیده است. هنگامی که این واژه، به عنوان صفت رفتار و اعتقاد به معنای رسمی، پذیرفته شود، صحیح است و اگر برای توصیف شخص به کار رود، به معنای درست آیین و سنت خواهد بود. اگر orthodox با حروف کوچک نوشته شود، نام گروهی از مسیحیان است که در مقطعی از تاریخ، برخی از آموزه‌های رایج میان مسیحیان را خروج از آیین دانسته و پای‌بندی به آموزه‌های جایگزین آنها را شرط راست‌گویی در نظر گرفته‌اند (حسینی، ۱۳۹۰: ۸۷).

ارتدکس معانی نمادین مسیحیت را مد نظر قرار داده و به معنی سادگی و خلوص است. برخلاف مسیحیت تجمل‌گرای کاتولیک، فضای ساده برای القای حالت روحانی در کلیسا را مد نظر قرار می‌دهد. به طور کلی واژه ارتدکس به معنی سادگی و به دور از تجملات بوده که ماهیت معنایی و دوری از ظواهر دنیوی در آن غالب است.

تاریخچه کلیسای ارتدکس

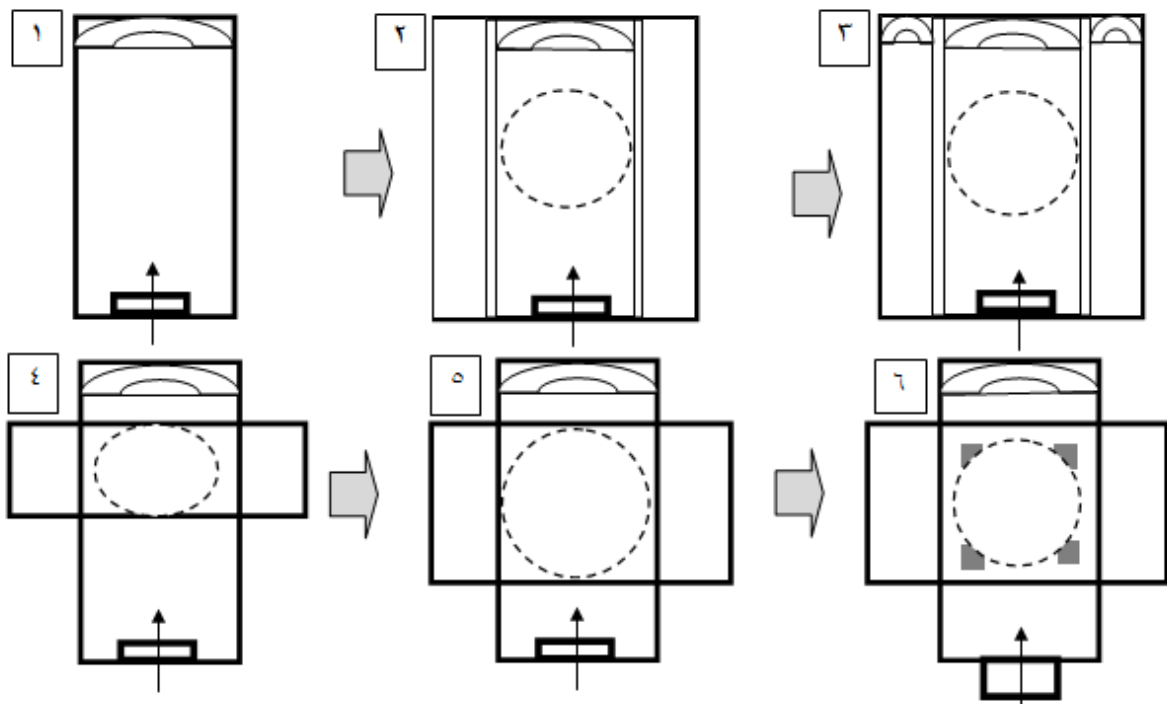
عنوان رسمی کلیسای ارتدکس عبارت است از «کلیسای شرقی ارتدکس» و شامل کلیساهایی می‌شود که همگی در دوره‌ای از تاریخ کلیسای سلطنتی بیزانسی در روزگار باستان به وجود آمده‌اند. قدیمی‌ترین و مقدس‌ترین کلیساهای ارتدکس عبارت است از: چهار اسقف‌نشین قسطنطنیه، اسکندریه، انطاکیه و اورشلیم. پیدایش فرقه ارتدکس قبل از آنکه ریشه اعتقادی داشته باشد، منشأ

مسیحیت نقش تأثیرگذاری داشته است، آنچنان که معماری ارمنستان را به نام معماری مذهبی می‌شناسند (تصویر ۱). معماری مسیحی کلیسا، بخشی از ساختار خود را از گذشته سرزمین ارمنستان الهام گرفته که علاوه بر نمادهای آیینی مسیحیت، از آیین و ساختارهای کالبدی معماری دوران باستان بهره برده است. بعد از رونق مسیحیت و تحت تأثیر عوامل محیطی، کاربردی، سیاسی و نیازهای روز مردم، کالبد کلیساها در برهه‌های زمانی مختلف از قرن ۴ تا ۱۷ میلادی نموده‌های مختلفی پیدا کرد. ساختار بناها با حفظ الگوی متحدالشکل اولیه، ویژگی‌های شکلی و مفهومی جدید در پاسخگویی به مفاهیم و سیاست‌های جدید کلیسا یافتند. تفسیر این نمادها می‌تواند ما را به بازخوانی تاریخ و فرهنگ تحولات جامعه ارمنستان هدایت کند. "در شکل دادن به معماری، عامل پدیده‌ها، بینش‌ها، ارزش‌ها و تناسبات خاصی که به کالبد داده می‌شود به گونه‌ای با هم می‌آمیزند که ماحصل آن فضایی است که در آن می‌توان به گذر زمان و معانی نمادین آن پی برد و در کالبد آن تعلق به مکان و زمان تاریخی را احساس کرد" (فلامکی، ۱۳۹۰). در فرهنگ مسیحیت، معماری کلیسا، نماد نظم آسمانی است. در ارمنستان تفکر پیش از آن نیز بر نمادسازی تأکید ویژه‌ای داشته است. بنابراین در درون معماری، احکام و

مریم مانند مادر خدای تعالی مورد پرستش و موجودی فوق بشری است و مسیح ماهیت الهی دارد. به این واسطه همه حواریون به طور مساوی از مسیح، نیروی روحانی کسب کرده‌اند. پیروان این آیین به مؤثر بودن "رستاخیز حضرت عیسی" در امر نجات جامعه بشری، اعتقاد داشته و از این دیدگاه تصاویر مقدس دارای روح الهی هستند. برای ارتباط با خدا باید از عالم طبیعت گذشت و وجود فانی و خاکی خود را از روح معنوی، جداساخت. برای این مهم کلیسا به مثابه عبادتگاهی بوده که صورت محسوس حیات و لطف الهی بر روی زمین است. کلیسا به شکل چهارگوش و در دو سطح قرار دارد. قسمت مرتفع، محل اولیای دین و به منزله آسمان و قسمت پایین آن، محل اجتماع آحاد مسیحیان و معرف زمین است. منابع اصول اعتقادی ارتدکس "کتاب" و "سنت" بوده و بر این اساس، مناسک و آیین‌های خود را صورت داده‌اند (مک‌گراث، ۱۳۸۲).

معماری کلیسای ارتدکس در ارمنستان

ارمنستان پیش از مسیحیت و معماری مسیحی، در دوران تمدن‌های اورارتویی، اشکانی و ساسانی معماری پیشرفته‌ای داشته است. در شکل‌گیری معماری امروز ارمنستان، ظهور

تصویر ۱. روند تکاملی پلان کلیساهای ارمنستان از قرن ۴م. تا ۱۷م. .
مأخذ: نگارنده، ۱۳۹۲.

غربی است، که مهراب در شرق شبستان قرار دارد. با گسترش دین مسیح و بزرگ‌تر شدن کلیساها، دو راهرو در طرفین شبستان اصلی، و در غالب کلیساها، سه مهراب در جبهه شرقی و فضاهای خدماتی در اطراف، اضافه شده‌اند، اما به طور کلی طرح نمادین آنها یکسان باقی مانده است. کلیساهای مسیحی ارتدکس را می‌توان از لحاظ کالبدی به چهار دوره تقسیم کرد :

دوره تکوین، قرن ۴ تا ۷ میلادی

معماری اولیه کلیساها با آمیزه‌ای از شیوه‌های اورارتویی، اشکانی و رومی، به معماری سبک ارمنی مشهور است. این دوره تاریخی بیشترین سهم را در تغییرات پلان و معماری کلیسا دارد. در اوایل قرن چهارم میلادی کلیساها بر روی بقایای مهرابه‌ها به صورت کلیساهای تک‌شبستانه و منطبق با الگوی اصیل مهرابه ساخته شدند. در اواخر دوره با گسترش کلیساها ساخت آنها با سه راهرو و سه محراب در جبهه شرقی و کلیساهای بازلیکایی گنبددار رایج شد. معماری کلیساهای دوره تکوین که هم‌زمان با پیدایش الفبای ارمنی است (باغداساریان، ۱۳۸۰: ۶۰)، به عنوان سبک ملی معماری کلیسا در سایر مناطق مسیحی مرسوم شد و از این تاریخ، معماری ارمنستان به نام معماری مذهبی شهرت یافت (تصویر ۳ و ۲).

دوره شکوفایی صومعه، قرن ۹ تا ۱۴ میلادی

از قرن ۷ تا ۹ میلادی به دلیل حمله اعراب به ارمنستان و اختلافات داخلی کلیسا، "دوره اول رکود کلیسا" شکل گرفت. بعد از سپری شدن این دوره و تجدید حیات استقلال سیاسی ارمنیان، کلیساها وارد مرحله نوینی از تحول خود شدند (همان : ۶). با قدرت‌گرفتن کلیسا و اوج اقتدار مسیحیت در سرزمین ارمنستان، در مناطق مختلف، صومعه‌ها به عنوان فضاهای آموزشی و کلیساها به عنوان فضاهای عبادی-زیارتی عمومی و مردمی رواج پیدا کرده و در سطح گسترده‌ای ساخته شدند. این زمان را دوره شکوفایی صومعه‌ها نامیدند که آغازی دوباره در سبک ساخت کلیسا و تکامل معماری پیشین با پلان‌های چلیپایی و گنبد در مرکز چلیپا و تعریف ورودی شاخص و بیرون آمده از پیکر است (تصویر ۴).

قرن ۱۷ تا اواسط قرن ۱۸ میلادی

قرن ۱۴ تا ۱۷ میلادی به دلیل مشکلات سیاسی و جنگ‌های خارجی ارمنستان به ویژه حمله تیمورلنگ و اختلاف حکومت با کلیسا بر سر قدرت، "دوره دوم رکود معماری مذهبی" نامیده شده است. با سقوط بیزانس و انتقال مقر رهبری کلیسا به مکان مقدس - اچمیادزین - بار دیگر کلیسا قدرت گرفت و این در حیات مذهبی ارمنستان نقش مهمی ایفا کرد (همان).

قواعد ثابتی وجود ندارد که بنا در راستای آن به کمال برسد. آنچه معماری را خلق می‌کند نماد اندیشه‌ها، اعتقادات، آداب، رسوم و آیین در طول تاریخ است که به کالبد تبدیل می‌شوند و نمود عینی پیدا می‌کنند بر این اساس بررسی ویژگی‌های معماری کلیساهای ارمنستان از دو دیدگاه قابل بررسی است :

- تأثیر اعتقادات مذهبی ارتدکس‌ها بر معماری
- نمادهای آیینی گذشته سرزمین ارمنستان که بر بناهای دوره مسیحیت تأثیر گذار بوده است.

الگوهای معماری مذهبی در ظاهر متفاوتند، اما شکل غالب و اصلی در کلیسا و شاید قدیمی‌ترین و برجسته‌ترین آن شکل مستطیل و بازلیکایی است که از معابد گذشته وام گرفته شده است. کلیساهای مستطیل شکل صدر مسیحیت مانند "کلیسای سن پیترو رم" دارای پلان بازلیکایی بوده است و در دوره‌های بعد به صحن کلیسا دو راهرو باریک در دو جانب آن و ردیف پنجره‌ای در دیوار زیر سقف اضافه شده است (جنسن، ۱۳۵۹: ۱۶۸) در ارمنستان کلیساهای کوچک و قدیمی‌تر دارای شبستان مستطیلی در جهت شرقی-

تصویر ۲. کلیسایی در قبرستان تاریخی خاچکار مربوط به قرن ۴ میلادی. کلیسایی تک‌شبستانه و بر طبق الگوی کلیسا اولیه. قبرستان خاچکار، سوان، ارمنستان.
عکس : فرنوش مخلص، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

تصویر ۳. فضای داخلی کلیسای اپلیستیخه متعلق به قرن ۴ میلادی. کلیسای تک‌شبستانه و محوری در جبهه شرقی. کلیسای اپلیستیخه، گرجستان. عکس: احسان دیزانی، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

اعتقادات ارتدکس‌ها در ساختار بنا

در نگاه کلی نگر، بیشتر کلیساهای ارتدکس در فرقه‌های مختلف مسیحیت دارای ساختار واحد و اجزای کالبدی مشخصی است. انجام مراسم آیینی آنان در داخل کلیسا در راستای یک محور طولی صورت می‌گیرد که مبدأ آن ورودی و مقصد نهایی محراب است. اعتقاد هرکدام از فرقه‌ها در مزین کردن فضای داخلی و رفتار مردم در آن مکان، تأثیر مستقیم داشته است. آنچه تفاوت آنها را شاخص می‌سازد، چگونگی برگزاری مراسم آیینی، تزئینات و نقوش داخلی و خارجی بنا است. در کلیساهای ارتدکس، سادگی مهم‌ترین اصل به شمار می‌آید. تزئینات را به صورت حداقل و الحاقی بر پیکر دیوارها به کار می‌برند که دیدن این تصاویر خود جزئی از مراحل آیینی عبادت‌کننده به شمار می‌آید. با توجه به مشاهدات صورت‌گرفته از بناهای دوره باستان و کلیساهای سرزمین قفقاز، ساختمان کلیساهای دارای معانی نمادین بسیاری هستند که ریشه در آیین‌های گذشته دارند. در آیین ارتدکس برای هرکدام از بخش‌های کلیسا از ورودی تا مهرباب با توجه به اعتقادات مذهبی خود، نمادپردازی کرده‌اند. در کلیساهای قدیمی قفقاز می‌توان یک محور واحد را مشخص کرد که ورودی را به محراب متصل می‌کند و تمامی اعمال زیارتی

بعد از سه قرن رکود در معماری کلیسا، ساخت فضاهای مذهبی با الگوی کلیساهای پیشین آغاز شد و با تغییرات توسعه‌طلبانه و با توجه به ساختار جدید اجتماعی، کلیساهایی وسیع‌تر و در مقیاسی فرامنطقه‌ای شروع به ساخت کردند. می‌توان کلیساهای این دوره را در دو دسته کلیساهای حکومتی با فضای وسیع و کارکرد سیاسی-زیارتی و کلیساهای مردمی با مقیاس کوچک، تقسیم‌بندی کرد (تصویر ۵).

قرن ۱۹ تا ۲۱ میلادی

با تسلط شوروی، بر سرزمین ارمنستان و حاکمیت کمونیسم در قرن ۲۰ میلادی، که از مخالفان سرسخت مذهب به شمار می‌رفت، معماری مذهبی ارمنستان وارد دوره سوم رکود خود شد. در این دوره کلیسای جدید ساخته نشد و مناسک دینی در کلیساهای ساخته شده دوره‌های قبل انجام می‌گرفت. بعد از استقلال ارمنستان، دوران رونق و قدرت طلبی کلیسا آغاز شد. کلیساهای بازلیکایی ستون‌دار و بسیار وسیع به نشانه اقتدار کلیسا، ساخته شدند که نمادی از دوره تجدد و اقتدار در ساخت کلیساهای ارمنی بود (همان).

تصویر ۴. صومعه حقیات متعلق به دوره شکوفایی صومعه‌ها. پلانی چلیپایی با گنبدی در مرکز آن، فضاهای خدماتی در اطراف شبستان و مصالح سنگی. صومعه حقی پات، ارمنستان.
عکس: احسان دیزانی، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲..

تصویر ۵. مجموعه کلیسای اچمیادزین که اصل بنا متعلق به قرن ۴ میلادی است و در قرن ۱۷ میلادی هم‌زمان با دوره صفویه در ایران، با انتقال مقر اسقف در این مکان بازسازی شده است. اچمیادزین، ارمنستان.
عکس: احسان دیزانی، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

تصویر ۶. نقاشی‌های نمادین و روایتی در بدنه شبستان و گنبد محراب. کلیسای مادر خدا، تفلیس، گرجستان.
عکس: پدیده عادلوند، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

در این راستا انجام می‌گیرد. براساس باورهای اعتقادی مردم، محور آیینی بنای کلیسا را می‌توان به سه بخش اصلی تقسیم کرد: ورودی، شبستان و مهراب. "ورودی" کلیسا دارای مقامی روحانی است. مفهوم حرکت در محور آیینی را بیان می‌کند که با مناسک خاص همراه است. "شبستان" مرحله دوم از طی کردن راه عرفان است که دارای شأن زمینی بوده و عبادت زائرین مسیح در این مرحله صورت می‌گیرد. "مهراب" به عنوان آخرین مرحله برای رسیدن به کمال است و چون مقامی والا پیدا می‌کند یک پله بالاتر از شبستان که بیان‌کننده مقام انسان در برابر دنیای مینوی است، قرار می‌گیرد. مهراب جایگاه زیارت اسقف و حضور مسیح و مریم مقدس است کاملاً محصور و دارای در، برای ورود به آخرین مقام است (مک گراث، ۱۳۸۲).

تصویر ۷. صلیب نماد مسیحیت و اساس پلان کلیسا. کلیسای حق پات، ارمنستان.
عکس: فرونوش مخلص، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

نمادگرایی در کلیساهای ارتدکس ارمنی

زیارت، خاص اسقف و کشیشان به عنوان مردان خدا است و کسی اجازه ورود به آن را ندارد.

کلیسای ارتدکس ارمنی بر پایه معابد

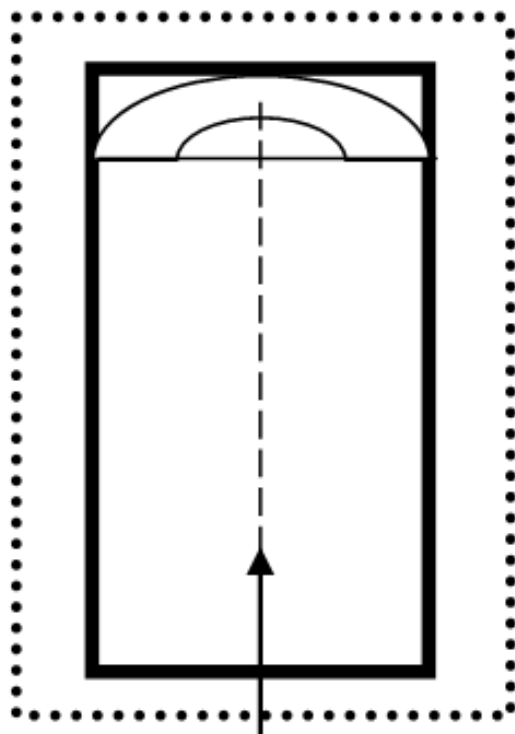
آنچه در ساخت فضاهای معماری کلیساهای ارمنی، نقش ویژه و نمادین دارد، تعلق بنا به محیط اجتماعی-مذهبی آن است. خلق فضاهای معماری کلیساهای ارمنی، از نمادهای برآمده از آیین‌ها و اعتقادات گذشته سرزمین ارمنستان الهام یافته است.

در دوران باستان این نمادها و مسیر عبادت مردم از ورودی تا مهراب جزو ساختارهای مذهبی مهم بوده‌اند. معبد خورشیدپرستی گارنی در ارمنستان، از بناهای سالم و حفاظت‌شده آیینی دوره باستان است (تصویر ۸). با بررسی پلان کلیساهای مستطیل شکل و ساختمان معبد گارنی می‌توان این الگوپذیری را در ساختار معماری جدید کلیساهای که در دوره‌های مختلف، ثابت مانده، مشاهده کرد (تصویر ۹). اهمیت پوشش‌های تزئینی کلیسا تا اندازه‌ای است که برای فهم کالبد معماری و جزئیات اجزای آن، لازم است مطالعه شالوده تاریخی-آیینی و نمادهای گذشته که برآمده از فرهنگ و آیینی کهن است، مد نظر قرار گیرد.

تصاویر، نقوش و ساختار کالبدی در کلیسای ارتدکس دارای هدف و معنای آشکار وحی خدا به انسان است. در معماری سنگی کلیساهای ارمنستان در کنار ابعاد کوچک و بازشوهای محدود، حکاکی‌ها و کنده‌کاری‌هایی در نمای بیرونی دیده می‌شود که اغلب آنها تفسیر داستان‌های حواریون و زندگی مریم مقدس و مسیح هستند (تصویر ۶).

شکل‌های سمبلیک در طراحی، صلیب در توسعه و پیشرفت معماری مسیحی و به خصوص معماری ارمنی اهمیت دارد به طوری که پلان اغلب کلیساهای ترکیبی از شکل‌های صلیبی است. کلیساهای با پلان چلیپایی، محور تقارن آنها یک صلیب را می‌سازد. (تصویر ۷).

کلیساهای ارمنی براساس سلسله مراتبی از فضاها و عملکردها ساخته شده‌اند. ورودی در جبهه غربی قرار دارد که پس از عبور از آن شبستان اصلی، با کشیدگی شرقی-غربی قرار گرفته و در ابتدای آن محل روشن کردن شمع و ادای فرایض آیینی و دور تا دور دیوار شبستان روایاتی از زندگی مسیح و حواریون بر روی دیوار نقش بسته است. مهراب از نظر نمادین به عنوان آخرین مرحله از مراتب

تصویر ۹. پلان شماتیک معابد مهری قبل از مسیحیت و الگویی برای کلیساهای دوره مسیحیت برگرفته از معبد گارنی.
عکس: فرنوش مخلص، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

تصویر ۸. معبد خورشید پرستی گارنی متعلق به دوران قبل از مسیحیت. دارای پلانی تک شبستانی و مهرابی در جبهه شرقی و ورودی در جبهه غربی. گارنی، ارمنستان.
عکس: احسان دیزانی، آرشیو مرکز پژوهشی نظر، ۱۳۹۲.

نتیجه‌گیری

مذهب مهم‌ترین حلقه اتصال جوامع بشری در گذر زمان و تغییر فرهنگ‌هاست. انسان‌ها در طول تاریخ برای تشکیل اجتماع مکان‌هایی را در نظر گرفته و در قالب مذهب و باورهای آیینی به نمادپردازی پرداخته‌اند. در ادوار مختلف نشانه‌ها و نمادهای دینی تعاریف جدید یافته‌اند و به تناسب شرایط فرهنگی و اجتماعی حاکم، صورت متناسب با زمان خود را پیدا کرده و با ساختار جدید ظاهر شده‌اند. کلیساهای ارمنستان، نمادی مذهبی و تداوم باورهای آیینی کهن از ابتدای مسیحیت و پیش از آن تاکنون بوده است. ساختار اصلی کالبد معماری کلیساها ثابت و برگرفته از معانی، مفاهیم و نمادهای گذشته است و سایر فضاهای الحاقی آن در خدمت فضای مرکزی و دارای نقش حایل برای پایداری ساختار بنا و از سوی

دیگر تأکیدی بر مفاهیم مذهبی و کارکردی است. در این کلیساها، محوری اصلی که ورودی را به مهراب وصل می‌کند. همان محور ثابت آیینی-اجتماعی و دارای ارزش‌های انسانی از گذشته تا به امروز است و معرف سلسله مراتب مذهبی در بنای کلیسا است. محور طولی شرقی-غربی در ساختار تمام کلیساهای ارتدکس به عنوان الگوی ثابت وجود دارد. اما باورها و اعتقادات مذهبی و قومی، شرایط فرهنگی، اجتماعی و تاریخی یک سرزمین تعیین‌کننده تغییر ظواهر و تزیینات آن در طول تاریخ است که مکانی را خاص یک سرزمین معرفی می‌کند. تاریخ کهن دینی و زیستی سرزمین ارمنستان و آثار برجای مانده از دوران کهن آن گواهی صادق بر این مدعا است.

پی‌نوشت

- ترسیم شماتیک سیر تحول پلان کلیساها در متن مقاله حاصل مشاهدات و برداشت میدانی نگارنده در سفر پژوهشی به سرزمین قفقاز در سال ۱۳۹۲ است که در مرکز پژوهشی نظر انجام شد.
۱. پاپ، لقب رهبر کاتولیک‌های جهان بوده و والاترین و مقدس‌ترین مقام مذهبی در کلیسای کاتولیک روم است. پاپ یا پاپا در زبان اروپایی و بابا در زبان فارسی به معنی پدر است. این کلمه از ریشه "پای" به معنی "پاییدن و محافظت‌کردن" به وجود آمده است. برای پاپ لقب‌های متعددی به کار برده می‌شود: جانشین مسیح- خادم خادمان خدا- پیشوای مذهبی به طوری که حوزه روحانی پاپ (مقر پاپ) متفاوت از حوزه دنیوی (شهر و مردم) است (حسینی، ۱۳۹۰).
۲. اسقف، عضو تعیین‌شده روحانیت مسیحی و از مقامات عالی روحانی در کلیسای مسیحی و بالاترین رتبه روحانی در کلیسای ارتدکس است که به طور کلی به امور حکومتی و نظارتی گماشته می‌شود. واژه یونانی اسقف (episkopos) به معنی ناظر، مراقب و نگهبان از دو بخش تشکیل شده است: الف- (epi): روی، بر ب- مشتق از (skeptomai): دقیق نگرستن، زیر نظر گرفتن، به اطراف نگرستن.

فهرست منابع

- باغداساریان، ادیک. (۱۳۸۰). *تاریخ کلیسای ارمنی*، تهران: مؤلف.
- توکلی، فرحناز. (۱۳۸۹). نقش کلیساهای ارمنی در تداوم و استمرار هویت ارمنیان، *فصلنامه فرهنگی پیمان*، ۱۴ (۵۲).
- حسن‌دوست، محمد. (۱۳۷۵). چند لغت یونانی دخیل در زبان فارسی، *فصلنامه نامه فرهنگستان*، (۸): ۱۰۲-۸۳.
- جنسن، هورست ولدمار (۱۳۵۹)، *تاریخ هنر*، ترجمه: پرویز مرزبان، تهران: سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی.
- حسینی، سیدرضا. (۱۳۹۰). علل جدایی دو کلیسای کاتولیک و ارتدکس، *تشریح پیمان*، ۲ (۲).
- فلامکی، منصور. (۱۳۹۰). *نوآوری‌های معمارانه صفویه*، مجموعه مقالات اولین همایش ارگ بم.
- مک‌گراث، الیستر. (۱۳۸۲). *مقدمه‌ای بر تفکر نهضت/اصلاح دینی*، ترجمه: بهروز حدادی، قم: مرکز مطالعات و تحقیقات ادیان و مذاهب.